

”Hänna köm ägge bårte katta!”

DAUM-KATTA

MAJBLAD FRÅN DIALEKT-, ORTNAMNS- OCH FOLKMINNESARKIVET I UMEÅ, 1995

Möte med en majkatt!

Vem kommer där smygande om inte DAUM:s egen vakande katt, kattkatten, majkatten.

– Kanske vågar man sig på en liten intervju?

– Jo, bevars. Och jag förstår att bladet vill veta något om läget från min kattliga horisont. Ja, tiden har ju ränt iväg sen sist. Nu är det maj och solen värmer skönt genom DAUM:s många fönster. Jag var uppptagen en smula i mars – en rent privat affär – men i övrigt har jag verkligen legat i under året. Från min kudde i arkivsalen – uppe på topografiregisterskåpet – har jag noterat mängder av intressanta besökare. I mitten av februari var här ett särdeles liv. Då var det återinvigning av de fina lokalerna och det kom gäster från hela landet, många med blommor och böcker. I arkivsalen kunde man denna dag, häpnadsväckande nog, bli höra Karl Tiréns jokinspelningar från 1910-talet och se Sture af Ekenstams film om myrslätter i Tärna. Lite upprörd var jag nog över dessa avsteg från den obönhörliga tystnad och stillhet som jag – framgångsrikt – brukar kräva i arkivsalen. Så jag uppskattade särskilt de läckra sardiner som den nytillträdde direktören för SOFI gentilt smög till mig med en blinkning av kollegialt samförstånd. Nu ser jag fram mot det nya året, budgetåret vill säga. Många goda idéer strömmar genom arkivets alla vrår; det känner jag i morrhåren.

Men smakar det så kostar det, säger katten, och jamar vist mot den övriga

Personalen

”Hänna köm ägge bårte katta!” Jämför förklaringen i Magdalena Hellqvists bok, *Bättre geå kaka än ingen smaka*, Umeå 1986, s. 184: ”Om något som man länge och väl grubblat på slutligen får sin förklaring, kan man utbrista: *Nå köm ägge bårte katta* ’nu kom ägget ur katta’ (Piteå 9004 med flera nr, Villulmina).” Uttrycket, något varierande, finns belagt också på andra håll i Västerbotten och Norrbotten.

DAUM

Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM) ingår i myndigheten Språk- och folkminnesinstitutet (SOFJ). Till samma myndighet hör sju andra, mer eller mindre jämförbara arkiv i Lund, Göteborg, Uppsala och Stockholm.

Enligt sin arbetsordning har DAUM, statligt arkiv sedan 1971, till uppgift att samla in, bevara, bearbeta och utge material om svenskt, samiskt och finskt dialekt-, ortnamns- och folkminnesmaterial. DAUM har huvudansvaret för undersökningar i Västerbottens och Norrbottens län. (Se nedan förteckning över DAUM:s utgivning.)

Personal/ansvarsområden: Jan Nilsson, arkivchef, Angelica Lindgren, expedition, bibliotek, Inger Kuoljok, samiskt material, Staffan Lundmark, musikalier, Lennart Svalbäck, datorer, Siv Johansson, klippsamling, Sigrid Johansson, kopiering, Stig Sjödin (norrländsk mat). – En arkivarietjänst är vakant men beräknas bli tillsatt under sommaren.

DAUM välkomnar alla besökare till sina lokaler på Jägarväg 18 (ingång från parkerings- sidan). Våra öppettider är måndag till fredag mellan kl 10 och 15. Telefonnummer till expeditionen är 090/13 58 15, telefax 090/13 58 20.

Invigningen!

Efter lång tids ombyggnad i huset kunde DAUM formellt återinvigas den 14 februari 1995. Arkivet besöktes denna dag av ca 60 inbjudna gäster som till att börja med beundrade de funktionella och vackra lokalerna och därefter beskådade – och avlyssnade – en rad utställningar i olika delar av arkivet. Tal hölls av arkivchefen, Jan Nilsson, som prisade och tackade husets ägare, arkitekterna och byggarna. Dragspel och fiol trakterades av musikarkivarien själv, Staffan Lundmark. Invigningsceremonin genomfördes prompt – med hjälp av husets enbärdricka* – av SOFJ:s direktör Jan Paul Strid. Buffé à la Botnia avåts i de flesta vrår i arkivet innan arkivchefsmöte vidtog; det varade i dagarna två.

*Det ständigt efterfrågade receptet på enbärdricka finns i detta nummer!

Nästa budgetår - några notiser

DAUM:s verksamhetsplan för 1995/96 har lämnats in till Språk- och folkminnesinstitutet den 2 maj. Eftersom de ekonomiska villkoren är knappa och osäkra, kan vi på DAUM idag inte säga vad som faktiskt kan realiseras av allt vi önskar oss av nästa, ovanligt långa budgetår. Det sträcker sig nämligen fram till årsskiftet 1996/97, dvs 18 månader. Några axplock ändå i verksamhetsplanen:

- * Nyttillkommande liksom allt äldre material registreras numer i databasen Access. Vi räknar med att våra samlingar via SUNET skall bli kända och utnyttjade över hela landet.

- * Projektet Musik i Övre Norrland har startat. I projektet, som leds av Staffan Lundmark, insamlas material kring bl a folklig koralsång, jojk, spelmän och jazzpionjärer. Musik i Övre Norrland planeras som ny serie i DAUM:s bokutgivning. Företa numret beräknas utkomma på 1997.

- * Den högre gastronomiutbildningen vid Umeå universitet är ett ämnesövergripande projekt som startar hösten 1995. De kostvetenskapliga och etnologiska institutionerna spelar huvudroller i projektet. DAUM å sin sida planerar att bidra med sitt mycket stora grundmaterial med anknytning till matkultur i äldre tid i Övre Norrland. Stig Sjödin börjar redan i vår att försöka få en överblick över materialet.

DAUM-KATTA är ett oregelbundet utkommande organ för Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Tidigare nummer går att få tag i!

I detta nummer om ortnamn, fiske, åska, friskt vatten och datorer – och så recept!

Nästa nummer utkommer när DAUM-KATTA så vill, oktober kanske eller december.

Enbärsdricka

Ingredienser till 5 liter dricka:

Drygt 5 liter Vatten

5 hg Socker

ca 1 dl färskt enbär (eller 5 kraftiga enriskvistar)

5 'ärtor' Jäst

25 Russin

Skölj och krossa enbären (eller skölj enriset och koka det som det är.)

Koka vatten och enbär (enris) i ca 20 min.

Låt alltihop stå och dra över natten.

Sila och mät upp vätskan. Späd till 5 liter. (Om vätskan ser för mörk ut, späd med mer vatten men tänk på att du då måste öka mängden jäst och socker).

Koka upp och rör i sockret.

Låt vätskan svalna tills den är fingervarm och tillsätt jästen. Därefter kan du låta drickan stå ett par timmar.

Lägg russinen i flaskorna. Rör om i drickan så att allt är väl blandat och fyll flaskorna till drygt 2/3. Locka igen.

Därefter skall drickan stå i rumstemperatur i 2 dygn och jäsa och sedan svalt, i potatiskällare eller i kylskåp i minst 8 dagar.

Eftersom drickan jäser, är det viktigt att ett par gånger under lagringen tillfälligt lätta lite på korken. I annat fall kan du få en otrevlig överraskning när du tillslut öppnar flaskan.

Risken är att flaskan tömmer sig själv i en handvändning.

Serveras väl kylt och passar utmärkt till julskinkan.

Enbäret har en del medicinska effekter.

Enbären är urindrivande, och därför är enbärsdricka bra att ha till hands om man skulle få problem med urinvägarna.

När man börjar känna sig förkyld bör man äta ett par enbär, eftersom de kan få den kraftigaste förkyllning på fall.

Enbärsdricka kan också sänka blodtrycket.

Men, ett varningens ord, gravida bör inte dricka stora mängder enbärsdricka på grund av risken för missfall.

(tor jag...)

Angelica Lindgren

TANKAR VID EN KARTA

Kvartersnamn spelar för gemene man ingen större roll även om man kan finna ett visst behag i att veta att man bor i kvarteret Smörblomman, Gurkan eller Spenaten. Man brukar i varje fall påminnas om namnens existens vid de tillfällen man lämnar sin deklaration eller ansöker om lån på huset.

Att betrakta en karta är alltid ett nöje; resan på kartan är enkel, billig och lärorik. Den väggkarta över Umeå som finns på DAUM inbjuder till en lockande sväng runt stan – i andanom i varje fall. Och vid den resan upptäcker man kvartersnamnen.

Man finner lätt att benämningar av ett visst slag har förts samman. Gurkan och Spenaten hör ihop med Dillen, Sparrisen, Löken, Paprikan, Bönan och Vitkålen. Ibland är namngivningen mer specialiserad. Den som bor i kvarteret Biskopsmössan kunde möjligen tänka sig att närliggande kvarter också bär klerikala namn. Men benämningar på grannkvarteren såsom Vitriskan, Rödskevlingen och Flugsvampen visar att Biskopsmössan syftar på den svamp, som ibland också kallas *brun hattmurkla*. Det kan kanske inte ett kvarter heta.

Man finner namn på yrken, på verktyg och på skogens alla djur. (Lite överraskande dyker tillsammans med Ekorren, Kaninen, Hermelinen, Älgen, Björnen och Vargen också Leoparden upp.) På flera sätt blir namnen tidstypiska. Att Paprika blir ett av grönsaksnamnskvarteren får väl betraktas som ett indirekt resultat av lite mer europeiserad kokkonst från mitten av 1900-talet. Och kvartersnamn som Professorn, Docenten, Licentiaten övertygar en om att Umeå har fått ett universitet.

I Umeås centrala, äldre delar finns trettioålet kvarter med namn hämtade från nordisk mytologi. I bokstavsordning är de Ask, Audumbla, Balder, Brage, Embla, Forsete, Freja, Frigg, Gefion, Heimdall, Hild, Härmod, Höder, Idun, Loke, Mimer, Nanna, Njord, Odin, Ran, Rind, Saga, Siv, Skuld, Thor, Tyr, Uller, Urd, Vale och Ägir.

Nordisk mytologi har naturligtvis inte haft så mycket med Umeå att göra förrän mycket sent. Namnen infördes sedan man gjort en genomgripande förändring av stadsplanen efter branden 1888. Då hade nordisk forntid sedan länge varit högsta mode i vårt land. Man behöver bara tänka på den grundmurade popularitet som Tegnér's Frithiofs saga åtnjöt under seklet både som deklamationsnummer och musikalisk underhållning.

I Umeå föreslog en särskild namnkommitté år 1889 namn på både gator och kvarter. Kommittéledamöterna var kunniga i den nordiska

mytologin och placerade mycket medvetet namn som hörde samman till kvarter nära varandra. Så t ex förs Ask och Embla också som kvarterersnamn samman - det var de första människorna. De förnämsta gudarna, Tor och Oden, ger namn åt kvarteren kring rådhuset, och det kunde ju vara lämpligt. Ägir med makan Ran är havsgudomligheter och blir namn på kvarter nära älven.

Här är inte platsen att förklara alla namn: ett par lästips här nedan kan ge den intresserade lite nöjsam läsning. Men om tre kvarter några ord ändå. *Mimer* är en jätte som äger en källa fylld av visdom. Det får sägas vara utmärkt som kvarterersnamn för det läroverk som skulle byggas. *Idun* är ungdomens gudinna. Genom att smaka på hennes äpplen förblir gudarna evigt unga. Så småningom kom ett nytt och ståtligt Folkets hus att placeras på Idun-tomten. Det visste förstas inte 1889 års kommitté något om. Men också i efterhand kom kvarterersnamnet att passa och bli använt om lokalerna, där förövrigt restaurangen Äpplet ryms. Anspelningarna på nordisk mytologi lever alltså vidare.

Ett i Umeå av olika anledningar välkänt kvarterersnamn är *Audumbla*. I en avlägsen forntid, berättas det, innan jorden fanns, skapades urkon Audumbla (eller Audhumla). Vid hennes juver drack jätten Ymer mjölk. Audumbla slickade på salta, rimfrostbetäckta stenar: det gav upphov till Bure, vars söner var asarna Oden, Vile och Ve. Av den döde Ymers kropp skapade dessa tre både jord och himmel. Och i vårt korta kvarterersperspektiv anar vi ett längre sammanhang: 1889 års kommitté ansåg det lämpligt att påminna om urkon Audumblas existens när man namngav det kvarter där stadens mejeri skulle komma att ligga.

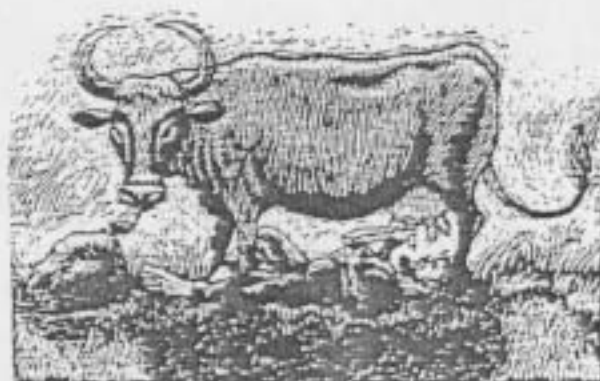
JAN NILSSON

Lästips:

Bäcksted, Anders, Nordiska gudar och hjältar, Stockholm 1988

Eriksson, Karin, Studier i Umeå stads byggnadshistoria. Från 1621 till omkring 1895, Umeå 1975

Ahnlund, Mariann, Gatunamn i Umeå 1758-1937. Meddelanden från avd. f. nordiska språk v. Umeå universitet. 7. 1973

Urkon Audumbla enligt Pelle Bregnhøj
(i Nordiska gudar och hjältar).

ATT TOLKA ORTNAMN ÄR ÄVENTYRLIGT

Ibland får man en idé hur ett visst ortnamn skall förklaras, en idé som man först tycker är riktigt bra. Men sedan börjar man titta närmare på namnet, och då upptäcker man en massa svårigheter som gör att man måste ge upp. Jag skall ge ett exempel, men jag vill förutskicka att idén jag fick var djärv för att inte säga vildsint. Men sedan, under arbetets gång, hände det nånting...

En 6-7 km väster om Umeälvens mynning ligger utanför Sörböle ett par holmar, Sörbölekobbarna, och strax utanför dem en liten klabbe, som kallas *Dardö* på ekonomiska och topografiska kartorna. Den är liten men förhållandevis hög. Den ser ut som en liten klump utanför de tre ganska normala holmarna.

Att namnformen på kartorna är felaktig är tydligt. En så liten kobbe kan inte kallas *ö*. Namnet har kanske slutat på *-e*, *Darde*, som kartograferna har ändrat till *-ö*, tänkte jag. Men vad kan *Darde* vara? Det var nu jag fick den vildsinta idén att det kanske kunde vara kvinnonamnet *Dordi*, en smeknamnsform av *Dorotea*, som var ganska vanlig i Sverige under 1700- och 1800-talen. Eftersom det korta *å*-ljudet i Västerbotten ofta motsvaras av *a* (*kropp*, *loft*, *torv* heter *krapp*, *laft*, *tarv*) så var ju de språkliga problemen lösta, tyckte jag.

Men de sakliga? Varför fick en kobbe ett kvinnonamn? Det är faktiskt inte ovanligt att kobbar eller grund har namn efter personer, ofta sådana som har gått på grund eller havererat på platsen. Oftast är namnen sammansatta, *Per-Ivarsgrundet* vid Norrbyskär - det finns till och med ett *Dårdisgrund* i Gamla Karleby och *Pedersöre skärgård* i Österbotten - men ibland osammansatta: *Pikku-Maja* i Österbotten. Och kvinnonamnet *Dordi* är tillförlitligt belagt både från Västerbotten, *Dordi Jonsdotter* bodde i Umeå 1754, och från Ångermanland, en *Dordi* har funnits i Ådalsliden. Men härtill kommer att namnet *Dordi* på sina håll, bl.a. i dalmålen, övergick till att bli en nedsättande personbeteckning med betydelsen 'ovårdad, slarvig kvinna': "en sån dordi det där ä". Kanske har den klumpiga lilla kobben kunnat uppfattas som en riktig dordi?! Jag tyckte nog, och tycker fortfarande, att den *sakliga* sidan av tolkningen var åtminstone någotsånär godtagbar.

Men nu börjar betänkligheterna mot den *språkliga* tolkningen att växa. Namnet finns i en tidig uppteckning, 1934, i DAUM: *dado*. Att namnet slutar på *ö* är naturligtvis betänkligt men kan kanske förklaras

av att man har velat ge mening åt namnet. Men *a*-ljudet? Först skall sägas att det *a* som i dialekten har ersatt *å*-ljudet är ett bakre, mörkt *a*, inte som i uppteckningen ett främre, ljusst. Sedan - och det är värre - är övergången *å* till *a* i dialekten sannolikt äldre än önamnet *Darde*. Värst är att jag, trots ivrigt letande, inte har funnit att *Dardi* har kunnat uttalas *Dardi* eller *Darde*.

Jag var nu beredd att gräva ner *Dardö* på den kyrkogård som jag har till reds för mina misslyckade ortnamnstolkningar. Men jag tyckte ändå att jag skulle försöka ta reda på lite mera om den lilla kobben och dess namn. Jag fick av skärgårdskännaren Svante Sandström telefonnumret till en äldre Umebo som har sina rötter i Sörböle och som fortfarande har kontakt med byn och fiskevattnen utanför. Vi talade först om Sörbölekobbarna, men så frågade jag om det inte fanns en liten kobbe utanför dem. Han funderade en stund, men så sa han att det gjorde det, och den kallades *d̥ɔ̆ɔ̆*, alltså med ett öppet *ö*-ljud som i riksspråkets *börd*. - Bingo!

Jag vill inte med bestämdhet påstå att detta *d̥ɔ̆ɔ̆* är - kvinnonamnet *Dardi*, men nog är det mycket som talar för det. När ett kort *å*-ljud i Umemålet inte har blivit *a* som i *torv/tarv*, uppträder det som ett öppet *ö*-ljud, tecknat *ɔ̆* som i *korp/kɔ̆p*.

Men snaran kan dras åt ytterligare, märkte jag senare. Jag tittade, alldeles för sent, i Pehr Stenbergs förnämliga Umebeskrivning, utgiven av Margit Wennstedt. Jag slog upp *Sörbölekobbarna - Sörböhles klubbarne* kallas de av Stenberg. *Storklubben* och *Lillklubben* nämns vid namn och beskrivs, och så kommer det: "*Dardi* /X/. En likadan klippa, sydöst ut ifrån *Lillklubben* /VI/".

Om jag hade börjat med Stenbergs Umebeskrivning, hade jag sparat tid och möda och dessutom utrymme i DAUM-katta. Artikeln har blivit onödigt lång, men jag har velat berätta hur jag har gått till väga, och det för att visa att ortnamnstolkning är en äventyrlig syssla, full av överraskningar.

Nu kan jag emellertid med säkerhet säga: Namnet på den kobbe som på kartan kallas *Dardö* är identiskt med kvinnonamnet *Dardi*. Vilket skulle bevisas.

SIGURD FRIES

Juktåns silver

Så här i besparingstider kanske det är på sin plats att lyfta fram gångna tiders lösningar på hur man kan klara vinterförsörjningen. Därför tänkte jag ge er ett recept på grav-stäm, men först skall jag berätta lite om stämman och dess betydelse för kronotorparbyn Juktån i södra Lappland, Stensele socken.

Stämman är släkt med mörten, och i artikeln här intill kan man läsa att stämman i stort sett bara lämpar sig som agn. Där tar dock artikelförfattaren miste. Under ett halvt århundrade åts det stäm åtminstone en gång per dag, under hela vintern, i alla de 23 torpen efter Juktån.

På våren, i mitten av maj, när isen river på sjön Storbastuträsket, då leker stämman i Juktån. Stämman kommer vandrande i stora stim upp efter ån, ända upp till Långseleforsen. Ån är fylld med fisk, det ser nästan ut som om vattnet kokar och storskraken visar med sin närvaro att här finns det mat. Först kommer gall-stämman, stor och fet, fast i köttet och mest begärlig för den som vill grava. Därefter kommer lek-stämman, mindre än gall-stämman men full med rom eller mjölke.

Fram till mitten på 50-talet fiskade kronotorparna varje år stäm under stäm-leken. Hela torparkären var engagerad i stämfisket. Innan fisket tog sin början blötlades träkaggarna som stämman sedan skulle förvaras i. Kaggarna (fjårdingarna) lades i vatten för att svälla och bli täta. Samma kaggar användes år efter år, för bakteriekulturens skull måhända. Så tog fisket vid, man lade ut nät och på en halvtimme var näten fulla av fisk, näten låg som tömmar, berättas det, fyllda med Juktåns silver. När näten var vittjade rensades fiskarna. Man arbetade heldagar med att rensa fisk och kallt var det både för fiskare och fiskrensare. Isen låg fortfarande kvar efter land och man värmdes då och då sina händer över eldarna vid åstranden.

Inget fick gå till spillo, även fisktarmarna togs tillvara. De kokades i järngrytan för att sedan ges till grisen. Hönsen, som sprang lösa, skockades runt de som rensade fisken, i hopp om att få ett tarmnystan, och när någon av hönorna fått tag på en tarmsträng bar det iväg för hela hönsfloken under högljutt kacklande.

När fisken var rensad skulle den saltas in. Först strödde man grovsalt längst ned på botten av kaggen, sedan lade man på ett lager fisk och därefter ströddes mer salt över, så packades lager på lager av stämman, tätt, tätt, till dess att kaggen var full och locket lades på. Så ställdes hela härligheten i gårdsboden och fisken fick stå och gravas under sommaren. Varje torparfamilj hade åtminstone en fjårding med grav-stäm i sin gårdsbod. Fram på

50 Stäm

Léuci' scus léuci' scus

Liknar möten, men är slankare, mer bredryggad och har fenorna grå och ögonen svavelgula. Längden över-skrider sällan 25 cm.

Stämman är mer eller mindre vanlig i Norrlands och Dalarnas floder, bäckar och sjöar ned till Dalälven samt längs Bottniska vikens och Östersjöns skärgårdar och kust ned till Södermanland. Den är fångad utanför Haparanda Sandskår och har tillfälligtvis anträffats i fjällens björkskogsbälte. Fö tycks den i stort sett endast finnas i Dalälvens och Göta älvs vattensystem, där den förekommer i Skagern och i Letälven-Svartälven i Närke och Västmanland.

Stämman är framför allt en strömmarnas fisk. I deras klara vatten drar den fram i små stim. Den tillbringar vintern på djupet. Under våren vandrar den till lekplatsen.

Leken sker över hårda sandbottenar i rinnande vatten under april-maj. Hanen har då små vårtor över hela kroppen. Honan lägger 15 000-30 000 romkorn, vilka klibbar fast på underlaget. Kläckningen brukar ske efter 12-14 dygn. Först vid tio till tretton års ålder når stämman maximal längd. Medelvärden för olika årsklassers tillväxt i Juktån, Lappland, är följande: vid 1 års ålder är fisken 30 mm, 2 år - 59 mm, 3 år - 89 mm, 4 år - 115 mm, 5 år - 140 mm, 6 år - 157 mm, 7 år - 172 mm, 8 år - 186 mm, 9 år - 195 mm, 10 år - 202 mm, 11 år - 212 mm, 12 år 222 mm och 13 år - 233 mm. Medelvärdet för två 11-åringar från Övre Bjurfors i Ume älv var 240 mm.

Födan består av insektlarver och andra smärre djur ävensom på ytan nedfallna eller däröver svärmande insekter.

Denna fisk är ej av ekonomisk betydelse. Den används som agnfisk.

Stämman kallas även *lennare*, *stråvlång*, *stävling*, *söp*, *sejp*, *veling*, *ådrag*, *skallid* och *stämört*.

Ur: *Curry-Lindahl, Kaj, Fiskarna i färg*, 8. uppl. 1975

höstkanten öppnade man kaggarna och så kunde man äta grav-stämman hela den långa vintern. Grav-stämman var fram på vårkanten både en smak- och doftsensation och äts på morgonen med potatis, bröd och smör. Gravningen av stämman var inte bara fördelaktigt ur konserverings-synpunkt. Genom den jäsningsprocess som blir följden av gravningen släpper benen lätt från fiskköttet. Stämman är nämligen mycket benig.

Nu var det inte bara kronotorparna i Juktån som levde av stämman. Bönderna i Gunnarn brukade också fiska stäm, och enligt hörsägen lär en företagsam person i Juktåtrakten sett till att patienterna på Stensele sjukstuga, liksom de boende på ålderdomshemmet, då och då blev serverade stäm.

Under 50-talet anordnades under ett antal år festligheter i anslutning till stäm-leken. Festerna hölls på uddarna i närheten av Rotförshobben. Festdeltagarna gjorde upp eldar och syföreningen Myran sålde kaffe med dopp till förmån för gatubelysningens införande i Juktån. Folk pratade, lekte, söp, blev fulla och försökte simma i Rotforsens iskalla vatten.

Nu är det så gott som slut med stäm-fiskandet i Juktån. "Juktåns silver" har i dag inte något större ekonomiskt värde för de som bor upp efter ån. På våren är det fiskeförbud i delar av Juktån, till förmån för ädlare fiskar. Men det går ju att fiska stäm under andra tider på året, om än inte i så stora mängder. Nåväl, nu behöver vi inte längre äta stäm för att dryga ut vinterkosten, men den som smakat riktig grav-stäm vet att den har ett större värde än enbart som agn. Här följer därför ett recept på grav-stäm:

Stämmens utbredning

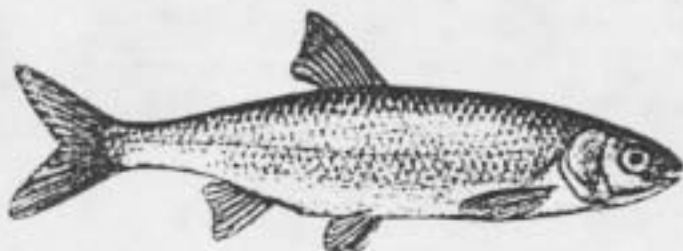
Recept på Grav-stäm

Stäm
Grovsalt
Träkärl för lagring

Rensa fisken. Strö salt längst ned i träkärl. Bred över ett lager fisk och strö över grovsalt. Lägg på ytterligare ett lager stäm osv. Salta för varje lager fisk så att det ser ut som en liten hagelskur dragit fram. Packa tätt. Lägg på locket och låt stå svalt i tre-fyra månader. När fiskköttet blivit rödaktigt och släpper utan problem från benen kan man anse att fisken är färdig. Du äter grav-stäm med potatis, smör och bröd.

Smaklig måltid!

Angelica Lindgren

Carl Linnæus
Lapplandsresa
år 1732

15 [Jul]. ...

Uti diebus canicularibus är hoos oss ett alment bruk, att resa till Surbrunnar, för hvar ock en som tycker sig vara illa qualificerad. Jag kan säga, att jag uti några åhr nog Gudi lof haftt tämeligen helsan, men doch liksom tung och något illa qualificerad, men så snart jag kom på fiellen fick jag liksom ett nytt lif, och var såsom en tung börda tagets af mig. Nu jag liggat några dagar i Norrige, fast jag på intet sätt i verldene debugerat, var litet tung, så snart jag kom uti fiellen fick nytt lif igen, hvar till det pura och perflatus aer icke litet lærer contribuera. Man tror att på höga rum, är vädret tunnare, och altså måste tagas våta spongiæ att hållas för näsan, på dett andan¹ må fås uti ett tiockre väder; detta skulle jag säga dependerade allenast af dett att man gått upp för berget, och altså, liksom en som springer äller annat stark motion ab accelerata circulatione sanguinis, genom blodet som tränger på lungorna, blifver andtrot, om icke Barometrum viste mig att præssio aeris är mindre där. Mig tycker dett ock sträfva mot rationem. Ty man vet fiällen är högre² än all andra backar i verlden, ty ingen flod rinner ofver dem, utan de västra rinna uti Väster hafvet,³ de östra neder i Österhafvet.⁴ Confererar här med de ganska många forsar och fall, som äro emällan fiellen och hafvet, finner man att fiellen har en träffelig högd, så vähl mot hafvet som landet. När nu vädret drifves på hafvet ofver landet, och skall gå öfver denna ganska träffeliga högd, föllier⁵ och att dett här måste trängas, (hinc tantus flatus comunitur, hinc cur frigidius) trängs dett nu forutom dett packas, måste dett blifva tiockare; frys det altså här offta, om starkaste somaren, frigus consistit in præssione⁶ et calor in rarefactione aeris, adeoque seqveretur aerem non esse rariorem in montibus. Jag komer till mitt forra.

Skulle altså vara för dem som hade tillfälle vara⁷ så hälsosamt resa hit, dricka snövatn, som någonsin att ligga uti tiokt väder vid sumpoga surbrunnar, hvaräst man ej så lätt skulle hafva skrida från surbrunsreglorna, och ej så lätt få dricka äffter middagarna starka öhl etc.

Dett kosteliga, perlande och välsmakande vatnet, dependerar alltid af snöen. Snöen enim conserverar vatnet, såsom salt kiött. Man ser att vatn, ju mehr dett står uti varme, ju mehr förskiämes dett, och vice versa i kiöld. Detta conserverar så vähl lapparne, som någonsin dett delicataste vin; jag har sedt att man nu i Stockholm begynner på portugisernas maner dricka vatn, men dett är åtskilnad både på vatn och varme. Dett smakar ock extraordinairt delicat. När jag i Norrige seglade såg jag med nöije⁸ på min lapp, som servicerade mig, att så snart han blef varm, tog han med koxa vatn i hafvet och skulle dricka på sitt förre vanliga maneer, men fik salt

¹I ms står möjl. *anden*.

²Ser ut att stå *högr*.

³Ändringsklotter gör ordet oläsligt.

⁴På raden står i *hafvet*. Ovanför står *Oster*.

⁵I ms står *föllier*.

⁶Ordets början svåräst.

⁷Står *vara* (prick öfver första stapeln vilseleder).

⁸I ms står *notje*.

vatn för friskt. Lapparna bära alltid med sig en stor slef, med hvilken så snart de blifva torra och heta, dricka vatn att svalka sig med, utan fruchten att blifva siuka. Jag gjorde äfven så. Skulle och detta härliga vatnet fehlas, kunne här ingen resa; ja nästan ingen boo, såsom både Bacchus och Ceres äro här obekanta, non tamen friget Venus. Utaf fielvatr taga och mästa floder och källor sitt uhrsprung, därförä då varmt är i fiellen, rinna och floderna dubbelt, ja 3dubbelt storre.

Stycket är hämtat ur en ännu inte publicerad utgåva av Carl von Linnés *Iter lapponicum* 1732. Sigurd Fries och Algot Hellbom står för tolkning och bearbetning.

Illustrationerna är gjorda av Gunnar Brusewitz och hämtade ur Carl Linnæus lapplandsresa år 1732. Redigerad av Magnus von Platen och Carl-Otto von Sydow, 1962

Under det gångna halvåret har det samlats in en del kassetinspelningar och några nyförvärv har även gjorts till DAUM:s skriftliga samlingar.

Några exempel:

Skriftligt material

- Arvidsjaurs byar och nybyggare 1757-1897 av Elsa och Ruth Nyman. Elsa och Ruth Nyman har sammanställt och nedtecknat uppgifter om 226 byar och boställen inom Arvidsjaurs socken (1.943 bl. A4)
- Ortnamnsexcerpter ur Stenberg, Margit Wennstedt (472 bl. 16:0)
- Kraddselesisk ordlista, studiecirkelmateriel (46 bl. A4)
- Kraddsele 200 år, studiecirkelmateriel (271 bl. A4)
- Samefamiljer, familjeregister för samebyarna Gran, Ran, Norska Ran, Vapsten, Norska Vapsten, Umbyn, Vilhelmina, Arjeplog, Föllinge, Frostviken, Åre, Piteå, Sammanställning gjord av Kjell-Åke Lundström (732 bl. A4 + 2 disketter)
- Dialektuppteckningar från Såvar socken, Margit Wennstedt (432 bl. A4)
- 13 nedtecknade intervjuer, alla med anknytning till Olofsfors bruk, Nordmalings socken, arbete och folkliv runt bruket. (82 bl. A4)
- Anteckningar om Vuollerims historia av Bertil Sundqvist, (8 bl. A4)

Inspelningar

- 16 kassetinspelningar om 30 minuter från Malå socken. Inspelningarna är på svenska och utförda av Paul Eriksson.
- 3 kassetinspelningar om 90 minuter från Burträsk socken. Inspelningarna är på svenska och utförda av Henrik Lundström

NÄR DET DUNDRAR.

Det är någon gång på 50-talet och jazzgitarristen John Nyman har semester. Han hälsar på hos sin bror och dennes familj som har en vackert belägen stuga på Obbolaön vid Umeälvens mynning. Det är en stilla sommarafton. John har lånat en gitarr och går ner och sätter sig på en gammal stor tegelsten nere vid strandkanten. Han är långt borta från Gösta Tönnes orkester och podiet vid dansgolvet på dansrestaurangen Arena i Malmö. John låter tonerna sakta sväva över Bottenvikens vatten som denna kväll ligger i ro. Efter en stund hör han svägerskan ropa in honom på kaffe. Han reser sig och går mot stugan. Plötsligt så brakar det till med en väldig knall och en ljungande blix från en nästan klar himmel slår ned bakom John. Tegelstenen som han nyss hade suttit på var förvandlad till småsmulor.

Åskans oberäknelighet och samtidigt så välriktade nedslag har gett näring åt ideer om en tanke och mening bakom det skrämmande naturfenomenet, ofta en högre sådan. Från Holmön finns det efter hemmansägaren, fiskaren, spelmannen m.m Karl Edlund en liten berättelse där åskan får musikeranknytning. Jag återger den ur minnet, fritt efter Holmökännaren Åke Sandström:

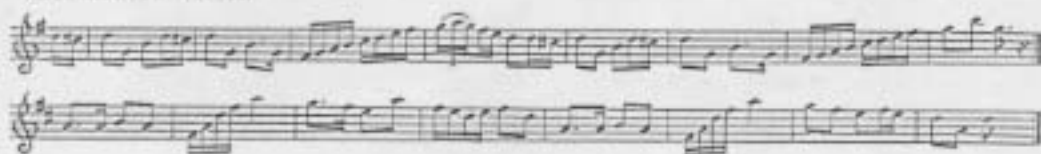
Krisander Johansson hade på morgonen dragit sig undan till "bakestun" för att inte störa omgivningen med sitt fiolspel. Ett åskväder var i antågande. Brodern Uno hörde mullret i fjärran och hade också upptäckt Krisanders fiolspel. Uno som var "lite egen av sig" rusade skräckslagen in till grannen, Karl Edlunds mormor, och ropade på sitt fragmentariska sätt: "Gud i himmeln mor Johanna! Gud vred! Spela fiol, stor synd!"

Ett oväder på Holmön är ytterst sällsynt under sommaren och ett åskväder blir extra dramatiskt eftersom det kontrasterar så kraftigt mot det rekordsoliga väder som ön är så känd för.

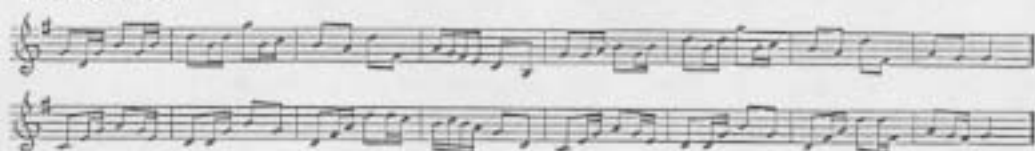
På denna ö finns ett hus med en brandskada från ett åsknedslag, mitt i väggen, mellan två stockar. Precis i sofflockshöjd. Spelmannen Lucke Karlsson höll på att stryka med vid denna smäll. Karl Edlund hade låtar efter ovanstående "dundergubbar". Här följer två schottisar, kanske lämpliga att ta till då man har tröttnat på att vattna den uttorkade gräsmattan.

Alltså, för den som törs:

Krisanders-biten:

Lucke-biten:

Den som inte helgade vilodagen kunde drabbas av ljungeld från himlen. Brottet kunde t.ex. bestå i att, på en söndag, rädda sin höskörd undan ett regnväder. Den straffade fick då se sin lada och sitt hö förtäras av lågorna orsakade av en blixtnedfall från klar himmel. Måhända kunde de syndiga spelmännen drabbas under hela veckan, men detta är bara en egen spekulation.

Nuförtiden kan den åskrädde hantera sin skräck genom att vidtaga skyddsåtgärder enligt vetenskapligt uträknade metoder och dessutom få korrekta uppgifter om vad ett åskväder egentligen består av. För våra förfäder var det mer klyft beställt med förklaringar. När åskmolnen tornade upp sig kunde en bön vara på sin plats. Följande; "När det dundrar," är hämtad ur "De årliga Evangelier och Epistlar med Collecter och Böner, jemte wanliga Kyrko- och Communion-Böner samt Stycken ur Handboken". Detta tryck från 1863 är ihopbundet med Sions Sånger och 1695 års psalmbok. Denna volym i behändigt format utgjorde kanske ägarens hela bibliotek. I den här bönen fick man en förklaring på det otäcka naturfenomenet åska, men den mildrade nog inte skräcken. Den kraftfulla texten presenteras här i sin helhet:

EN BÖN NÄR DET DUNDRAR.

O store, förskräckelige Gud! dina namne skola alle wäldige på jordene frambara ära, och tillbedja dig i helig prydnung; ty du äst Herren uti den högsta thron. Du bewisar dina kraft och makt uti all rum. Herrans röst går uppå stor watten; ärones Gud dundrar. Herrans röst går herrliga och med makt. Jorden bäfwar, och bergens grundwalar röras. Damb går utaf hans näso, och förtärande eld af hans mun, så att det ljungar deraf. Ditt tjäll

omkring dig är mörker, och swart tjockt moln, der du inne äst fördold; och mörker är under dina fötter. Af skenet för dig delar sig skyn. Herren dundrar i himmelen, och den högste låter sitt dunder ut. Du låter framkomma wäder utur dina fördolda håll, och drifwer dem åter till deras rum, då de hafwa utträttat dina befallning. Allting äro dig undergifne, och bekänna dig för deras Skapare, och bäfwa för ditt gudomliga majestät. Bergens höjder och djupsens afgrunder förskräckas, då du äst wred. Hela jordenes krets bäfwar; hafwet och wattnet flyr för din wrede. Herrans röst rörer öknena; Herren blifwer Konung ewinnerliga; han skall gifwa sino folke kraft. Herren skall wälsigna sitt folk med frid. O gode Gud ! förskona oss för din grymma wrede, som är odrägelig. Bewara vårt lif och lefwerne, hus och hem för eld och wåda, och för ljungeldens itändelse; för förskräckeliga strålar, och åskeslag och allt förderf. Beskärma ock fruktene på jordene för hagel och owäder, för wattufloder och allan skada. O Herre Gud ! bewara oss för en ond brådöd. Gud Fader, som hafwer låtit sin Son lida för oss korsens bittra pina, uppehålle oss; Jesus Christus, som är döder för oss; beware oss; den Helige Ande, som oss förnyat och helgat hafwer, beskärme oss, att oss intet ondt wederfares. Amen.

Ur: Olava Magnas, Historia om de nordiska föfren. 1555.

I Västerbottens Museum finns följande vittnesmål bland handlingar rörande Sörfors by i Umeå socken. Här handlar det om "baran", det lilla trollnystanet som tillverkades enligt svartkonstens alla regler. Dess uppgift var att rulla ut och stjåla ihop rikedom till sin tillverkare, som i och med denna lilla skapelse hade sålt sin själ åt Hin Onde.

"Det fanns en kärring i byn som hade baran. Snål var hon. Rik blev hon. Ingenting ville hon åstadkomma. Pengar lade hon på kistbotten, ty hon var för snål och missunnsam att sätta in dem på banken. Alltnog, för några somrar sedan stod jag utanför min stuguknut och sysslade med att laga en trumma under förstugubron, då jag upptäckte en samling baralort.

Jag gick till den där gamla björken, som förr stod nedanför ladugårdsbyggnaden, och skar mig ett par kvistar. Med dessa piskade jag baralorten så att den bokstavligen förintades. Men det skulle jag aldrig ha gjort.

Efter en kvart kom det ett himmelens oväder, med åska och regn. Jag såg hurusom ett eldnystan kom trillande längs efter en plank som låg bredvid björken och rusade rätt på trädet. När det stötte emot björken sprack det i tusende eldsflammar och splittrade sönder honom som om det varit blixten. Ja, han rycktes upp med rötterna ur jorden och vräktes omkull. Ett fullkomligt skydrag gick sedan fram över byn. Tio minuter efteråt sken Guds klara sol som om ingenting hade hänt.

Jag återtog mitt arbete, men var nyfiken se vilken som skulle komma, ty jag visste att "barakäringen" måste visa sig. Hin kallar henne alltid då baran går förlorad. Och mycket riktigt. Käringen kom dragande efter landsvägen och skrek efter mig:

"Hör du, Bergström, har du ropat på mig?"

"Nej, tvi för den fule, barakäring", sa jag och spottade tre gånger.

"Men, Herre Gud, hur har det gått med gårdsträ't?" sa hon.

"De borde du nog veta bäst själv", skrek jag.

Hon gick sin väg inåt byn, till synes orolig, och pratade någon gallimattias som jag inte kunde uppfatta.

Det dröjde inte mer än åtta dagar innan hon fördes till graven.

"Gammelherra" hade tagit ut sin rätt.

Uppt. av C.B.

STAFFAN LUNDMARK

Daums Datanät nu.

Skissen här nedan visar hur datanätet på Daum är uppbyggt. Först en beskrivning av maskin- och programvaran. Som server arbetar en 486SX25 -dator. Två hårddiskar finns, en på 325 Mb och en på 700 Mb, alltså en total lagringskapacitet på över 1 Gb.

På servern körs Daums databas som är utvecklad i Access 2.0, kalkylprogrammet Excel 5.0, presentationsprogrammet Powerpoint 4.0 och layout - programmet Aldus Pagemaker.

Backup görs via nätet från en pc i rum 307. Backuphårdvaran är Colorado tapebackup. I komprimerat skick går det då in 250 megabyte per band. Backupen körs enligt ett uppgjort schema och backup-loggförs.

Arbetsstationerna är allt ifrån uppgraderade IBM-At maskiner till nya DX2 maskiner, alla är 486-or.

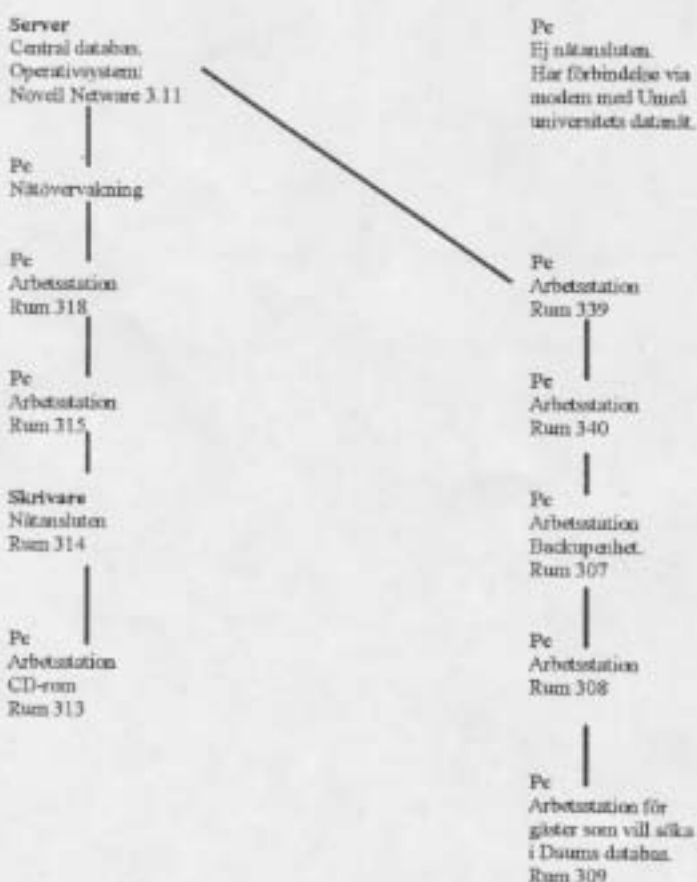
Som nätskrivare använder vi en Hp4L skrivare som administreras av Novell och som skrivarserver fungerar en disklös Armstrad. Windowsversionen är 3.11, dvs Windows for Workgroups.

Ordbehandlar gör vi i Word for Windows 6.0a. Ordbehandlingsprogrammet fins för närvarande installerat på varje enskild pc. Ordbehandling i Word for Dos finns också.

Pc-n som betjänar modentraffiken tills vidare är en gammal IBM modell 80 Till den är en Canon LPB III skrivare kopplad. E-mail kör med programmet Eudora. Internet nås med Netscape.

En CD romspelare finns inmonterad i pc-n i rum 313.

Arbetsstationen i biblioteket (rum 309) kan användas av besökare som önskar söka i Daums databas.

Daums datanät i framtiden?

Vi har stora förhoppningar om att bli införlivade i Umeå universitetets datanät via en optisk kabel.

Det skulle öppna möjligheter till sökning i vår databas av andra utanför arkivet.

Vi har också den förhoppningen om att någon gång i en framtid kunna datakommunicera med SOFI :s andra arkiv runt om i Sverige. För närvarande har endast arkiven i Umeå och Lund tillgång till externt datanät via respektive universitet.

Lennart Svalbäck

SKRIFTER UTGIVNA AV DIALEKT-, ORTNAMNS- OCH FOLKMINNESARKIVET I UMEÅ (DAUM)

Priser inkl. moms. Frakt tillkommer.

Serie A. Dialekter

1. Evert Larsson och Sven Söderström, Hössjömålet : ordbok över en sydvästerbottnisk dialekt / på grundval av Evert Larssons samlingar ; utarbetad av Sven Söderström. - 2. uppl. 1980. Pris 100:-
2. Algot Hellbom, Äldre källor till Medelpads bygdemål. 1981. Pris 50:-
3. Olavi Korhonen, Samisk-finska båttermer och ortnamnselement och deras slaviska bakgrund : en studie i mellanspråklig ordgeografi och mellanfolklig kulturhistoria. 1982. Pris 50:-
4. Magdalena Hellquist, Abraham Abrahamsson Hälphers och folkmålen i Västerbotten : ett bidrag till dialektstudiets historia. 1984. Pris 35:-
5. Harald Fors, Ordbok över Öre-Långselemålet : en svensk dialekt i södra Lappland. 1984. Pris 100:-
6. Harald Fors, Register till Ordbok över Öre-Långselemålet : en svensk dialekt i södra Lappland. 1985. Pris 50:-
7. Folkmålsberättelser från Västerbottens inland : inspelningar från Örträsk socken / utskrivna och kommenterade av Harald Fors. 1986. Pris 50:-
8. Margareta Svahn, Finnskägg, tätel och sia : om folkliga namn på gräs. 1991. Pris 150:-
9. Staffan Wiklund, Våtmarksord i lulemålen : en ordgrupp sedd ur informant- och intervjuarperspektiv. 1992. Pris 150:-
10. Jan-Olov Nyström, Ordbok över lulemålet : på grundval av dialekten i Antnäs by, Nederluleå socken. 1993. Pris 150:-
11. Åke Hansson, Nordnorrländsk dialektatlas. 1. Text. 2. Kartor. 1995 (utkommer i juni!)

Serie B. Namn

1. Nordsvenska Ortsböckerna / sammanställda av Lars-Erik Edlund. 1984. Pris 125:-
2. Lars-Erik Edlund, Studier över nordsvenska Ortsböckerna. 1985. Pris 125:-
3. Else Britt Lindblom, Studier över önamnen i Luleå skärgård. 1988. Pris 125:-

Serie C. Folkminnen och folkliv

1. Phebe Fjellström, Väckelsen, folkmusiken och folkrorelserna. 1981. Pris 35:-
2. Visor i västerbottnisk tradition / i urval av Alf Arvidsson. 1981. Slutsåld
3. Alf Arvidsson och Tone Dahlstedt, Vitra och bäran : två studier i norrländsk folkstro. 1983. Pris 50:-
4. Alf Arvidsson, Arbetslivets folkstro : en sammanställning av traditionsmaterial från Övre Norrland. 1986. Pris 50:-
5. Carl Johansson, Mujto : minnen från jägar- och fiskartiden och den gamla renkonstens dagar. 1989. Slutsåld
6. Slatta fra Västerbotten : 415 spelmanslåtar från Västerbotten / samlade och kommenterade av Siw Burman och Gunnar Karlsson. 1987. Pris 275:-
7. Magdalena Hellquist, Bättre grå kaka än ingen smaka : ordspråk och talesätt i Övre Norrland. 1986. Slutsåld. (ny utg. planerad 1995)
8. Albin Edlund, Vårleden : minnesbilder från Holmön. 1991. Pris 100:- hft., 140:- inb.

Serie D. Meddelanden

1. Tone Dahlstedt och Barbro Holmgren, Nordfinska evakueringen till Skelleftebygden 1944-1945 : de finska "koflickornas" vistelse i Sverige. 1979. Pris 10:-
2. Pirjo Rissanen, Samiskt fältarbete. 1981. Slutsåld
3. Lillian Rathje, Norrländsk folkmedicin : sammanställning av folkmedicinskt arkivmaterial. 1984. Slutsåld
4. Sameland i förvandling. 1986. Pris 100:-
5. O.P. Pettersson, Lapplandsforskaren. 1994. Pris 75:-

ÖVRE NORRLANDS ORTNAMN

Ortnamnen i Norrbottens län

- 3A Bodens kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1987. Pris 100:-
- 5 Haparanda kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1992. Pris 150:-
- 7A Kalix kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1980. Pris 50:-
- 7B Kalix kommun : naturnamn / av Gunnar Pellijeff. 1985. Pris 75:-
- 9A Luleå kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1988. Pris 100:-
- 11A Piteå kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1982. Pris 100:-
- 13A Övertorneå kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1982. Pris 50:-

Ortnamnen i Västerbottens län

- 14A Vännäs kommun : bebyggelsenamn / av Claes Börje Hagervall. 1986. Pris 75:-

Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå

Box 4056

904 03 UMEÅ

TELEFON: 090-13 58 15

FAX: 090-13 58 20